

Artikel: Het selectieve archief van het geheugen. Herinneren in tijden na oorlog

Auteur: Charlotte Klein

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 40.4, pp. 285-296.

© 2018 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Abstract: This is an article based on a researchproject of the writer's own family history. It contains an analysis of in the memories of two people who had spent the last three years of the Second World War together on the same farm in Lunteren (Netherlands). Dirkje, the author's grandmother, was a young girl who had to help her parents, important people in the local resistance. Bart was a Jewish boy in hiding. Several interviews with Bart and Dirkje were conducted in Israel and the Netherlands. This article looks at their memories and their respective traumas.

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

HET SELECTIEVE ARCHIEF VAN HET GEHEUGEN

Herinneren in tijden na oorlog

Charlotte Klein

Ik heb altijd gedacht dat de verhalen van mijn grootmoeder over de Tweede Wereldoorlog normaal waren. Toen ik geschiedenis ging studeren, kwam ik erachter dat dit allerm minst waar was. De boerderij van mijn overgrootouders Aart en Mina, was het centrum van het Lunterse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze boerderij was het tijdelijke huis van dienstweigeraars, vluchtelingen, gewonden, evacués, airbornes en onderduikers. Er werden verzetsacties gepland, papieren vervalst en wapendroppings georganiseerd. Mijn grootmoeder, de dochter van Aart en Mina, heeft als tiener alles meegekregen en vaak ook geholpen. Samen met haar reisde ik naar Israël om Bart op te zoeken, de joodse jongen die drie jaar op hun boerderij was ondergedoken. Dit is een onderzoek naar hun herinneringen.

INLEIDING

Kijkend naar haar jeugd, lijkt mijn grootmoeder op het eerste gezicht een boerenmeid genaamd Dirkje die opgroeide in Lunteren, een gereformeerd dorpje op de Veluwe. Bij nadere beschouwing blijkt zij een meisje (elf toen de oorlog begon, zestien toen deze was afgelopen) dat als tiener opgroeide tussen angst en geweld. Als jong (en dus onschuldig ogend) meisje werd zij ingezet om brieven rond te brengen of soldaten 's nachts op de fiets te vervoeren. Toen ik eenmaal doorkreeg dat de verhalen over haar jeugd niet normaal waren, begon ik ook steeds meer in te zien dat deze gebeurtenissen haar veel meer getekend hebben dan ik voorheen dacht. Eigenschappen van haar die ik altijd lastig vond, hadden ineens een oorzaak. Zo veranderde een interesse in mijn familiegeschiedenis in een zoektocht naar mijn oma's trauma.

In 2016 ben ik, één keer samen met mijn grootmoeder en tweemaal alleen, naar Israël afgereisd om Bart te interviewen. Bij mijn aankomst in Israël had ik aanvankelijk als doel alle verhalen vast te leggen voordat dit niet meer mogelijk zou zijn. Bij mijn vertrek acht dagen later, was dit doel verruild voor een diepgaand onderzoek naar de herinneringen van Bart en Dirkje. Wat bleek? Niet alleen de herinneringen, maar ook hun omgang met hun verleden was totaal verschillend. Bij het bestuderen van de relatie tussen trauma en herinnering leken ineens alle puzzelstukjes op hun plek te vallen. De manier waarop Bart en Dirkje praatten, de keuzes in wat ze vertelden, hun gebruik van werkwoordtijden en de

aanwezigheid van fysieke herinneringen, overal vond ik kleine manifestaties van hun trauma. Ik begon mijn grootmoeder beter te begrijpen.

Ik heb lang getwijfeld of ik zo'n persoonlijk onderzoek moest aangaan. Kan ik wel voldoende afstand bewaren? Ga ik dingen vinden over mijn familie die niet fijn zijn? Hoe reageert mijn familie, die niet gewend is over dit soort dingen te praten? Ik besloot het toch te doen. Het bleek namelijk dat mijn bijzondere positie als persoonlijke betrokkene mij eerder verder bracht in het onderzoek dan dat het me tegenwerkte. Ik had toegang tot een schat aan primaire bronnen en kreeg (als achterkleindochter van) mensen te spreken die normaliter niet meer ingingen op verzoeken van onderzoekers. Verder had ik nooit zo maar in Israël een oorlogsoverlevende kunnen interviewen. De spanning tussen een historicus én een onderdeel van het verhaal zijn, was en blijft lastig. Je moet op de juiste momenten de afstand bewaren en op andere momenten gebruik maken van je bijzondere positie. Kleindochter en critica zijn schuurt soms, maar het is het resultaat dat het kan opleveren meer dan waard.

COLLECTIEF GEHEUGEN

Voordat er dieper wordt ingegaan op de herinneringen, is het belangrijk vast te stellen wat een herinnering is. Willem Frijhoff omschrijft een individueel geheugen als een reservoir en een werkplaats. Een herinnering is een proces of het resultaat daarvan.¹ Cultuur speelt hierin een grote rol. Mensen herinneren namelijk niet alleen als individu, maar ook als collectief – instituties, media en musea houden bepaalde herinneringen in leven.² Binnen de theorie van *cultural memory*, in dit onderzoek als uitgangspunt gebruikt, wordt het verleden als een sociale constructie gezien.³ Geschiedenis versus herinneren, vaak gezien als objectief versus subjectief, gaat dus niet op in deze theorie. Geschiedenis is dan niet een spiegel van het verleden (zoals het vaak wordt gepresenteerd), maar het laat juist zien hoe een samenleving in het heden wil zijn. Neem bijvoorbeeld de Nationale Dodenherdenking. Waar voorheen de aandacht uitging naar Nederlandse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, is dat later uitgebreid naar alle Nederlandse oorlogsslachtoffers sinds de Tweede Wereldoorlog. Tegenwoordig leeft de discussie of we de herdenking niet nog breder moeten trekken: moeten we niet ook de daders herdenken? Dit is interessant, omdat het meer zegt over hoe men nu over de Tweede Wereldoorlog denkt, dan dat het iets zegt over de gebeurtenis zelf. In 1945 zou niemand er op zijn gekomen om Duitsers te herdenken. Nu ziet men in dat veel Duitsers geen nazi's waren, maar dat hun acties gevormd werden door de oorlogssituatie. Wat dit voorbeeld illustreert is dat het voor een collectief geheugen (hier in de vorm van een herdenking) noodzakelijk is dat de meerderheid zich erin kan herkennen.⁴ Is dat niet zo,

dan wordt het aangepast (zoals bij de Nationale Dodenherdenking) of kan het zelfs verdwijnen uit het collectief geheugen (zoals mogelijk bij Zwarte Piet). Het kan ook zo zijn dat een bepaalde groep een oude herinnering zich opnieuw toe-eigent en dat deze uiteindelijk tot het collectief geheugen gaat behoren.⁵ Een voorbeeld hiervan is het slavernijverleden, dat pas recentelijk is opgenomen in het collectief geheugen van Nederland.

Het collectief geheugen van de Tweede Wereldoorlog in Nederland is ook nog steeds onderhevig aan verandering. Het herinneren van een oorlog kan op twee manieren verlopen: isolatie of normalisatie.⁶ Tot de jaren zestig werd de Tweede Wereldoorlog in de herinneringscultuur geïsoleerd van de geschiedenis van de twintigste eeuw. Vlak na 1945 werd het Nederlandse publieke discours beheerst door grote verhalen: nationalisme, vooruitgang, religieuze- en politieke ideologieën.⁷ De gebeurtenis werd gekoppeld aan de zieke geest van een klein groepje mensen (nazi's), of aan een groep in het algemeen (Duitsers).⁸ In de jaren zestig werd er voor het eerst gepoogd de gebeurtenissen te normaliseren. Zo ziet men de Tweede Wereldoorlog nu meer als een gevolg van de gebeurtenissen die eraan vooraf gingen. Enerzijds was dit lastig, want normalisatie impliceert een soort mede-schuldigheid aan de oorlog, waar isolatie het verhaal vertelde van Nederland als onschuldig slachtoffer met Duitsland als schuldige dader. Anderzijds was dit positief, want zo kwam er eindelijk ruimte voor verhalen die lang waren weggestopt.⁹ Zelfs nu is hierover het laatste woord nog niet gesproken. Waar bijvoorbeeld bij het verzet altijd aandacht lijkt uit te gaan naar de grote heldenverhalen, blijft er voor de nare kanten van het verzet, zoals de ontwikkeling van trauma's, weinig belangstelling. Onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog, zoals dit artikel, is dus nog steeds relevant.

DE OORLOGSJAREN

Om de trauma's en herinneringen van Bart en Dirkje te analyseren, is een historische context van de gebeurtenissen op de boerderij noodzakelijk. De bewoners bestonden uit vader Aart, moeder Mina, zoon Evert Florus, dochter Dirkje en dochter Gerritje. Niet lang na het invoeren van de loyaliteitsverklaring werd deze samenstelling uitgebreid met Driekus en zijn gezin. Driekus was Mina's neef en samen met Aart oprichter en leider van Verzetsgroep Lunteren. Andere bewoners volgden, met in het bijzonder twee joodse onderduikers die vanaf 1943 tot het einde van de oorlog op de boerderij verbleven: Bart en Hanna. Bart, schuilnaam Lambert Bouwman en zogenaamd knecht, sliep samen met Driekus in een hutje dat voor hen was gebouwd achterin het weiland. Hanna, schuilnaam Els ten Zeldam en zogenaamd verzorgster van Opoe, kwam aan nadat de boerderij waar zij was ondergedoken was verraden en in brand gestoken. Dat Bart en Hanna broer en zus waren, wisten alleen Aart en Mina.

Naast 'gebruikelijke' verzetsacties zoals het verspreiden van illegale krantjes, onderbrengen van onderduikers en papierversvalsingen, voerde Verzetsgroep Lunteren twee grote verzetsacties met succes uit. Operatie Pegasus vond plaats op 10 november 1944. Bij deze operatie werden 150 airbornes die na de Slag om Arnhem aan de verkeerde kant van de Rijn terecht waren gekomen, teruggebracht naar hun hoofdmacht.¹⁰ 55 daarvan brachten de dagen voor de operatie door op de boerderij.¹¹ Voor Pegasus II (er bleken nog meer dan 100 airbornes rond te zwerven op de Veluwe), werden twee wapendroppings in samenwerking met de Nederlandse autoriteiten in Londen georganiseerd. De eerste, op 10 november 1944, was zeer succesvol.¹² Dit was waarschijnlijk te danken aan de goede organisatie en het weer: de laaghangende wolken blokkeerden het maanlicht en zorgde ervoor dat de vliegtuigen laag en ongemerkt konden vliegen. De tweede, op 28 december 1944, mislukte volledig.¹³ Het was volle maan, geen bewolking en er waren toevallig Duitsers vlakbij. Bart werd tijdens zijn vluchtpoging opgepakt. Hij werd vastgehouden en gemarteld op de Wormshoef, een gevorderde villa waar de lokale Sicherheitsdienst (de inlichtingendienst van de NSB) zetelde. Hij heeft uiteindelijk kunnen ontsnappen, maar moest nu ergens anders onderduiken. Omdat Aart en Driekus al langer werden verdacht van illegale activiteiten en door de vele huiszoekingen, werden ook zij genooddaakt elders onder te duiken. Na Pegasus II woonden er alleen nog vrouwen op de boerderij.

Na de bevrijding van Lunteren op 16 april 1945 veranderde alles. Dirkje verhuisde met de familie van Bart en Hanna naar Utrecht om daar de HBS te volgen, totdat deze familie in 1947 naar Palestina emigreerde. Aart en Mina bleven wonen op de boerderij, waar zij aan de wederopbouw van de boerderij begonnen. Aart ontving meerdere onderscheidingen: van Prins Bernard, President Eisenhower en Koning George VI. In 1974 werd in Lunteren een straat met zijn naam onthuld. Mina kreeg uiteindelijk ook erkenning voor haar (niet minder belangrijke) verzetsdaden en in 1985 ontving zij namens zichzelf en Aart (die toen al was overleden) *the Righteous Among the Nations*, één van de hoogste Israëliëse onderscheidingen.

De familie vlak na de bevrijding (Dirkje met wit shirt, Bart helemaal rechts)

Iedereen op de boerderij overleefde de oorlog.

ORAL HISTORY

Hoe passen de interviews binnen de theorieën over cultural memory en de historische context? Aan de hand van Selma Leydesdorffs theorie over *oral history* zocht ik naar verklaringen voor het contrast tussen Barts en Dirkjes herinneringen. Leydesdorff definieert oral history als een discipline die zich bezighoudt met de verhouding tussen de 'officiële' geschiedenis en de individuele herinnering.¹⁴ Een voorwaarde van een juiste beoefening van oral history is bronnenkritiek.¹⁵ Bij het houden van een interview, maakt de interviewer namelijk al keuzes in wat er gevraagd wordt, wat er wordt uitgelicht en welke interpretatie eraan wordt verbonden. Dit betekent niet dat het minder objectief is dan een historicus die met traditionele bronnen werkt, ook daar worden talloze keuzes gemaakt. Ten tweede merkt Leydesdorff terecht op dat verhalen van geïnterviewden nooit spontaan komen.¹⁶ Ook zij maken keuzes in wat ze delen. Het gaat bij oral history dus minder om wát er gezegd wordt en meer om hóe het gezegd wordt.

Onderzoek naar het verzet is ingewikkeld vanwege de cruciale rol die herinneringen binnen het verzet speelden. Enerzijds waren herinneringen ontzettend nodig, want schriftelijk bewijs was gevaarlijk en werd waar mogelijk gemeden.¹⁷ Anderzijds was herinneren een groot probleem, niet alleen vanwege de pijn die het met zich mee kon dragen, maar ook omdat sommige herinneringen gevaarlijk waren om te hebben (en wellicht met marteling onthuld konden worden). Veel bronnen over het verzet kunnen dus niet worden bevestigd door geschreven bronnen, simpelweg omdat ze er niet zijn. Historiografie over het verzet leunt hierdoor zwaar op oral history, wat lastig is met een onderwerp waar zo veel pijn en verdriet bij komt kijken. Door de grote emotionele lading zijn herinneringen niet altijd betrouwbaar. Er wordt gelogen over verhalen om onschuldig te lijken, voorvallen worden verdraaid uit angst om personen te kwetsen of gebeurtenissen worden verzwegen uit schaamte- of schuldgevoel. Deze problematische omgang met herinneren kan leiden tot het vormen van een trauma. Leydesdorff spreekt van een trauma als het gaat om 'schokkende gebeurtenissen die het latere leven blijvend beïnvloeden en kunnen leiden tot allerlei vormen van een gedereguleerd gevoelsleven'.¹⁸ Bij de interviews met Bart en Dirkje bleek hun trauma een grote rol te spelen in hun manier van herinneren. De manier hoe beiden spraken over de oorlog bleek vaak inderdaad meer te vertellen, dan wat ze zeiden.

BART

Bart, intussen negentig jaar oud, gaf bij een van de interviews aan een traumatische ervaring te hebben gehad, waarmee hij doelde op zijn

arrestatie. Pas in de jaren negentig heeft hij dit aan zijn vrouw en kinderen verteld, na bij een psycholoog onder behandeling te zijn geweest. Dit zou kunnen worden verklaard vanuit een schaamte- en schuldgevoel de oorlog te hebben overleefd, terwijl anderen niet hetzelfde geluk was gegund (iets wat men vaak ziet bij Holocaust-overlevenden).¹⁹ Barts vrouw Sara heeft als enige van haar hele familie de oorlog overleefd, dus dit zou een verklaring kunnen zijn voor zijn jarenlange zwijgen. Ook de traditie van zwijgen, aangeleerd tijdens de oorlog, kan een rol hebben gespeeld. Bart: 'Nee. Je praatte helemaal niet. Niet alleen wij als joden, maar niemand in Nederland. (...) Je kon echt niemand vertrouwen.' [En na de oorlog?] 'Dan praat je ook niet zo vreselijk veel. In de eerste plaats moet je de oorlog verwerken, in de tweede plaats ga je een nieuwe periode tegemoet. (...) Praten over het verleden doen we veel meer nu, nu we ouder zijn.'

Nadat Bart over de wapendroppings had verteld, vroeg ik of er iemand was opgepakt na de wapendropping. Dirkje antwoordde gehaast 'Nee', maar Bart zei zachtjes: 'Dat is niet waar'. Dit was mij eerst niet opgevallen, maar Bart begon er later zelf (duidelijk met moeite) opnieuw over. Hij vertelde over zijn arrestatie in de nasleep van de mislukte wapendropping, een verhaal dat ik nog niet kende. De Duitsers kwamen er snel achter dat hij besneden en dus joods was. Bart: 'Ze hebben dus gedacht: we hebben geen tijd voor een jood.' Volgens Bart kwam het niet in Duitsers op dat joden ook in het verzet konden zitten. 'Dus hebben ze mij in de kelder gegoooid. In de kelder zaten een paar mensen van de ondergrondse die opgepakt waren en die waren zwaar, zwaar mishandeld. (...) Het was donker in de kelder, maar je hoorde ze kreunen.' Hij weet niet hoe lang hij daar gezeten heeft, het was altijd donker. Het tweede verhoor ging gepaard met meer geweld. Van een trap in zijn kruis moest hij overgeven. 'Je maakt de boel nogal vies, je maakt het ook weer schoon', zei een officier. Hij werd gedwongen zijn braaksel op te likken. Het verhoor werd gestaakt door een bericht en Bart werd door een vrouw naar de gevorderde villa ernaast gebracht. De deur bleek niet op slot en Bart kon uiteindelijk ontsnappen. Via een omweg kwam hij terug op de boerderij met het verhaal dat hij een aantal dagen had moeten onderduiken. Later bleek dat Bart een aantal details had verzwegen, ik denk door verdriet of schaamte. De aantekeningen van een interview met het Holocaust Memorial Museum (1993) vertellen: 'After a couple of days in the basement, he was taken to the guard's room, where he was sexually assaulted. He was put in a closet after the attack. He was taken out, and assaulted again. Then, he was brought to the interrogation room, where he collapsed and didn't talk. The guards were reprimanded and sent out. Baruch was forced to witness the interrogation of another prisoner, which was very cruel.'

Dirkjes reactie op dit verhaal was extra pijnlijk. Tijdens het interviewen bleef ze herhalen dat Bart niet verder hoefde te praten, het verhaal leek haar meer te raken dan Bart. De dag na dit interview nam ze mij apart en zei dat ik te ver was gegaan, ze klonk boos. Ik mocht er van haar niet meer over beginnen. Achteraf bleek dat Bart de interviews niet als pijnlijk had ervaren. In Nederland ontving ik een bericht van zijn neef: 'Bart was immensely joyful with your interaction over the last few weeks. He said it was the first time he was interviewed without it being a painful experience. Well done.' Dirkje bleek echter sceptisch over de waarheid van Barts verhaal. Eenmaal in Nederland vertelde ze: 'Dit had hij me nooit verteld. Toen hij het jou vertelde, toen klapperden mijn oren. Ik kan het mij haast niet voorstellen. Dat je als een joodse jongen daar opgepakt bent en dan nog een kans kreeg om te ontsnappen. Maar het zal wel waar zijn.' Waarom zo sceptisch? 'Ik heb soms het gevoel dat hij ergens er iets bij fantaseert. Ik weet niet of het niet waar is, maar ik vertrouw het soms niet helemaal, omdat hij dat wel eens vaker deed. Maar wat weet ik er nou van.' Het lijkt een soort dwangmatige behoefte te zijn van Dirkje om alles meteen te relativeren. 'Maar het zal wel waar zijn', 'Maar het is allemaal goed gekomen' of 'Wat weet ik er nou van', zijn vaste combinaties die ze gebruikt als ze ergens haar mening over uit. Zo fluit ze zichzelf als het ware terug, zet je zo op het verkeerde spoor en uiteindelijk blijft het onduidelijk wat haar echte mening is.

Verder was er nog iets anders wat mij meteen opviel in Barts huis: de oorlog was duidelijk aanwezig. Overal stonden foto's, de kast was gevuld met Nederlandse boeken over Lunteren en de Tweede Wereldoorlog (terwijl hij al meer dan zeventig jaar in Israël woont) en de weinige voorwerpen van zijn familie die de oorlog hadden overleefd, stonden prominent tentoongesteld. Dit viel mij op omdat dit bij Dirkje het tegenovergestelde is. Zij was met geen enkel boek bekend en de afwezigheid van foto's en spullen werd des te zichtbaarder. Het lijkt het erop dat Dirkje niet dagelijks met (tastbare) herinneringen aan de oorlog wil worden geconfronteerd. Ze stopt deze weg en haalt ze alleen tevoorschijn wanneer zij hiervoor kiest.

DIRKJE

Dirkjes eerste paniekaanval was in 1958. Nachtmerries over de oorlog had ze altijd al, net als het uitblijven van haar menstruatie na de oorlog. Ook stopte ze door overspannenheid (nu zouden we het depressie noemen) met haar studie geneeskunde. Maar deze paniekaanval was anders. 'Ik weet dat ik bij mijn zus op bezoek was en dat ik ineens heel raar werd. Toen ging ik hyperventileren en ik dacht dat ik dood ging. En vanaf dat moment werd dat steeds erger.' In haar herinnering had ze het die dag niet over de oorlog gehad. Ze ging in therapie bij een psychiater, zonder succes: 'Daar geloofde ik niet zo erg in.' Sinds ze had moeten stoppen met haar studie geneeskunde,

lijkt ze (vanuit een soort jaloezie) artsen niet meer te vertrouwen. De eindeloze huilbuien bleven maanden aanhouden, totdat ze deze door yoga onder controle wist te krijgen. Écht praten over de oorlog heeft Dirkje nooit gedaan. Als je het wel met haar over de oorlog probeert te hebben, gaat het via bepaalde regels. Het valt mij op dat ze altijd dezelfde verhalen vertelt, alsof ze uit een bepaald poeltje verhalen vist en zij kiest welke ze aan de haak slaat. Zelfs na een jaar onderzoeken en interviewen, heb ik geen enkel nieuw verhaal gehoord. Bovendien worden ze altijd in dezelfde volgorde en met dezelfde opmerkingen verteld. De enige keer toen het erop leek dat ze haar trauma ging erkennen, floot ze zichzelf weer terug: 'Nou... Die oorlog heeft je toch getekend. In een heleboel opzichten. Maar je moet natuurlijk doorgaan.'

In hoeverre iemand een trauma kan verwerken, ligt ook aan de oorzaak van het trauma. Het helpt bijvoorbeeld bij de verwerking als er een duidelijke schuldige is.²⁰ Bart weet de namen van degenen die hem gemarteld hebben en hij heeft na de oorlog zelfs geholpen bij hun

veroordeling. Bij Dirkje is er geen duidelijke persoon of gebeurtenis aan te wijzen. Het lijkt bij haar meer de alomvattendheid van de oorlog, de angsten en de grote verantwoordelijkheid die zij als tiener heeft moeten dragen die haar getraumatiseerd hebben. De 'schuldigen' zijn wellicht haar ouders, die haar op veel te jonge leeftijd gevaarlijke taken lieten uitvoeren. Dit is geen optie. Iedereen, ook Dirkje, heeft Aart en Mina hiervoor op een veel te hoog voetstuk staan. Dirkje: 'Maar je deed wat je werd verteld. Je deed die dingen. Het hoorde erbij. En natuurlijk leefde ik op de toppen van mijn zenuwen hoor. Ik heb het allemaal opgehoopt. Dat doe ik wel. Altijd flink zijn.' Had het geholpen als ze er bijvoorbeeld tijdens de oorlog met iemand over had kunnen praten? Ze worstelt met het antwoord: 'Ja misschien wel, maar dat... Ja

Bart en Dirkje spelen huwelijksje

misschien wel, dat weet ik niet. Ik zou me altijd... Je doet dat automatisch. Het is niet zo dat je denkt, ik wil flink zijn. Je doet dat.' Dit overlevingsmechanisme zie ik in alles terug bij een vrouw waar je nooit mag klagen.

Ook Dirkjes woordkeuze toont aan dat zij veel dingen nog steeds niet verwerkt heeft. Een goed voorbeeld hiervan is als zij vertelt dat haar broer naar school mocht en zij niet. Dirkje: 'Waarom ik niet? Ik vind het niet eerlijk. Floor mag wel en ik niet. Maar goed, het is allemaal best goed gekomen hoor.' De tegenwoordige tijd ('ik vind', 'Floor mag') spreekt boekdelen, net als de relativering tussendoor ('het is best goed gekomen'). Jaloezie heeft ze voornamelijk jegens haar zusje Ger. 'Ik was altijd jaloers op haar omdat ze zo mooi en vrolijk was. Ik vond mezelf dus oerlelijk. En zij was dus heel mooi en ze was geestig. En ik was heel saai, vond ik. Er was niks goed. Dat zei ik ook tegen mijn moeder: "Ben ik wel een kind van jullie?"'. Toen de oorlog begon was Ger acht jaar. 'Bij haar had ik het gevoel dat ze eigenlijk de hele oorlog onder de tafel in de keuken doorgebracht heeft met de poezen.' Er klinkt jaloezie, zijzelf moest gevaarlijke dingen doen terwijl Ger zorgeloos thuis kind mocht zijn. 'Ger heeft helemaal nergens pech gehad', zegt ze even later. Het feit dat Ger op haar 53ste is overleden aan kanker, lijkt ze hier te zijn vergeten.

De rode draad in Dirkjes verhaal is duidelijk: er heerst grote onvrede over haar leven. De tegenslagen en teleurstellingen hebben bijna allemaal hun wortels in de oorlog. Haar allergrootste tragedie is iets wat zij mij nooit verteld heeft, maar wat ik van anderen heb moeten vernemen: Bart was Dirkjes grote liefde en deze gevoelens waren wederzijds. Mijn oom heeft ooit aan Bart gevraagd waarom hij niet met Dirkje is getrouwd. In zijn jeugd sprak zijn moeder namelijk met warmte en hunkering over ene Bart, maar nooit zo over haar man. Bart schijnt te hebben geantwoord: 'Hoe kon ik het haar ouders aandoen dat, nadat zij mijn leven hadden gered, ik hun dochter mee naar Israël stal?' Daarnaast was Dirkje niet joods, wat waarschijnlijk ook een rol heeft gespeeld. Zo hebben anderen het leven geleid dat zij nooit heeft gekregen. Sara trouwde met Bart, haar zusje had geen oorlogstrauma en haar dochter werd arts. Dirkje blijft worstelen met jaloezieën jegens de mensen die het dichtst bij haar staan. In plaats van haar verleden te erkennen en verwerken, kiest ze voor de 'flink-zijn'-aanpak, met moeizame relaties als gevolg.

CONCLUSIE

Bijna tachtig jaar na de Tweede Wereldoorlog, worstelen Bart en Dirkje op verschillende manieren met hun herinneringen. Bart vertrok naar Palestina waar hij druk was met het stichten van een gezin en het opbouwen van een nieuw land. Voor verdriet was geen ruimte. Zijn schaamte- en schuldgevoel heeft dat waarschijnlijk versterkt. Toen Bart in de jaren negentig is gaan praten met een psycholoog, heeft hij (voor zover mogelijk) geprobeerd zijn

trauma te verwerken. Het feit dat de schuldigen zijn veroordeeld, zal hier aan hebben bijgedragen. Hij lijkt (met kleine uitzonderingen) geen moeite te hebben met de mentale en fysieke herinneringen aan de oorlog. Dirkje maakte een andere ontwikkeling door. Haar trauma is niet terug te leiden naar een specifieke gebeurtenis of persoon, maar naar de alomtvattendheid van angst en gevaar. Het uitte zich in nachtmerries, paniekaanvallen en stoppen met menstrueren. Praten over de oorlog gaat volgens haar regels: het zijn dezelfde verhalen, van nieuwe verhalen wordt ze ongemakkelijk en ze lijkt ze niet te willen geloven, met fysieke herinneringen wordt ze liever niet geconfronteerd en diep ingaan op haar trauma lijkt niet mogelijk. Dit heeft als gevolg dat haar boosheid,

Charlotte en de twee families in Israël

jaloerieën en onzekerheden niet verwerkt zijn en haar in de weg blijven staan. Haar trauma is een soort etterende wond die maar niet wil genezen.

Om terug te komen op mijn bedenkingen die ik in de inleiding uitte over dit onderzoek, wil ik benadrukken dat een dergelijk onderzoek naar je eigen familie kan leiden tot veel inzichten, zowel academisch als persoonlijk. Schrijven over mijn grootmoeder was af en toe lastig, zeker omdat het niet allemaal prettige analyses zijn om te maken. Mijn grootmoeder is een complexe vrouw, maar zij is dat om een reden. Zij heeft als jong meisje taken moeten uitvoeren en angsten moeten doorstaan, waar ik (hopelijk) alleen maar over zal lezen. Het voelt voor mij niet altijd even eerlijk haar trauma te analyseren zonder dat zij hier iets tegenin kan brengen. Zij heeft nooit gevraagd mijn scriptie te lezen, ik denk een bewuste keuze van haar kant. Dit is mijn lot als historicus, maar als kleindochter blijft het wringen.

Graag wil ik dit artikel eindigen met een positieve noot. Ik heb door dit onderzoek niet alleen mijn eigen familie beter leren begrijpen, ik heb ook een tweede familie gevonden. De band die tijdens de oorlog tussen de families van Bart en Dirkje is ontstaan, blijkt transgeneratieel. De dankbaarheid die zijn familie telkens naar mijn oma en mijn familie uit, voelt voor mij onverdiend en is niet in woorden te omschrijven. Ondanks alle verschrikkingen die de oorlog met zich meebracht, lijkt er af en toe een

lichtpuntje te zijn dat alles iets dragelijker maakt. Dit is zo'n lichtpuntje.

Charlotte Klein (25) rondde met deze scriptie haar bachelor geschiedenis af. Momenteel volgt ze in Leiden de master Journalistiek en Nieuwe Media en organiseert ze historische reizen met haar bedrijf ToenToer.

1. Willem Frijhoff, *De Mist van de Geschiedenis: over Herinneringen, Vergeten en het Historisch Geheugen van de Samenleving* (Nijmegen 2011) 70.
2. Astrid Erll en Ansgar Nünning, *A Companion to Cultural Memory Studies*, (Berlijn 2010) 5.
3. Ibidem, 2.
4. Ibidem, 5.
5. Frijhoff, *De Mist van de Geschiedenis*, 20.
6. Frank van Vree, *In de Schaduw van Auschwitz: Herinneringen, Beelden, Geschiedenis* (Groningen 1995) 17.
7. Ibidem, 159.
8. Ibidem, 14.
9. Ibidem, 161.
10. Cees Haverbeek, *Get 'em Out: de voorbereiding, uitvoering, nasleep van de ontsnappingsoperatie Pegasus I en II vanaf oktober 1944 en de daarop volgende maanden in de gemeente Ede en omgeving* (Ede 2008) 15.
11. Ibidem, 117.
12. Th. A. Boeree, *Kroniek van Ede gedurende de bezettingstijd: met grepen uit het leven der partizanen* (Arnhem 1983) 177.
13. Ibidem, 244.
14. Selma Leydesdorff, *De Mensen en de Woorden* (Amsterdam 2004) 9.
15. Ibidem, 12.
16. Ibidem, 19.
17. Coen Hilbrink, *Vogelvrij Verleden: Oud-illegalen na de Oorlog* (Amsterdam 2001) 10.
18. Leydesdorff, *De Mensen en de Woorden*, 103.
19. Ibidem, 122.
20. Ibidem, 109.